
КУШНІРУК С.А.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії та історії
педагогіки,
Національний педагогічний
університет
імені М.П. Драгоманова
м. Київ, Україна

ЗАКОНОМІРНОСТІ НАВЧАННЯ: СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ

У статті досліджується сутність понять «закономірність», «закономірності навчання», «закони навчання» у філософському, лексикографічному, педагогічному та дидактичному контексті; здійснено аналіз підручників, навчальних посібників, монографій з педагогіки та дидактики 60-х років XX ст. початку XXI ст. на предмет відображення в них змісту і структури, підпорядкованості аналізованих понять; простежується становлення системи закономірностей навчання в генезі її розвитку. Проаналізовано підходи науковців до визначення структурної підпорядкованості за родо-видовими ознаками таких дидактичних понять, як «закономірності навчання» та «закони навчання» на різних етапах розвитку вітчизняної дидактики. Досліджено, що встановлення закономірностей дозволяє розкрити сутність, найбільш загальне і стійке в дидактичних системах і процесах, проектувати шляхи вдосконалення педагогічної практики, здійснювати обґрунтоване управління пізнавальною діяльністю учнів тощо.

Ключові слова: дидактика, закон, закономірність навчання, зміст, структура, генеза.

В статье исследуется сущность понятий «закономерность», «закономерности обучения», «законы обучения» в философском, лексикографическом, педагогическом и дидактическом контексте; осуществлен анализ учебников, учебных пособий, монографий по педагогике и дидактике 60-х годов XX в. начала XXI в. на предмет отражения в них содержания и структуры, подчиненности анализируемых понятий; прослеживается становление системы закономерностей обучения в генезисе ее развития.

Проанализированы подходы ученых к определению структурной подчиненности по родо-видовым признакам таких дидактических понятий, как «закономерности обучения» и «законы обучения» на разных этапах развития отечественной дидактики. Доказано, что установление закономерностей позволяет раскрыть сущность, наиболее общее и устойчивое в дидактических системах и процессах, проектировать пути совершенствования педагогической практики, осуществлять обоснованное управление познавательной деятельностью учащихся и тому подобное.

Ключевые слова: дидактика, закон, закономерность обучения, содержание, структура, генезис.

The article is researched the essence of concepts of “regularity”, “patterns of learning”, “laws of learning” in the philosophical, lexicographic, pedagogical and didactic context; an attempt is made to analyze textbooks, manuals, pedagogical and didactical monographs of the 1960s. from XX century to the beginning of the XXI century for the purpose of displaying in them the content and structure, the subordination of the analyzed concepts; The formation of a system of study patterns in the genesis of its development is traced. The approaches of scholars to the definition of structural subordination according to the generic features of such didactic concepts as “patterns of teaching” and “laws of learning” at different stages of the development of domestic didactics are analyzed. It was investigated that the establishment of regularities allows to reveal the essence, the most general and stable in didactic systems and processes, to design ways to improve pedagogical practice, to carry out a well-founded management of cognitive activity of students, etc.

Key words: didactics, law, pattern of learning, content, structure, genesis.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших категорій дидактики є закономірності навчання, які виступають теоретичною основою як процесу навчання у цілому, так і конкретного уроку зокрема.

Як зазначає В.Бондар, «серед завдань дидактики одним із актуальних є виявлення та формування педагогічних законів і закономірностей, врахування яких зумовлює поступальний рух дидактики шляхом активного втручання у функціонування як цілісного педагогічного процесу, так і його

окремих складових» [2, с. 136].

Загальновідомим є той факт, що проблема законів і закономірностей навчання й освіти є найменш розробленою. Нами було проаналізовано підручники, навчальні посібники, монографії з педагогіки та дидактики на предмет відображення в них змісту і структури, підпорядкованості, ієрархії закономірностей навчання. Зауважимо, що відбір навчальної та наукової літератури здійснювався у відповідності до основних етапів розвитку вітчизняної дидактики та національної педагогічної думки в Україні серед-

ини минулого століття, виокремлених О.Сухомлинською на основі культурно-антропологічного та цивілізаційного підходів: кінець 50-х років минулого століття (реформа школи 1958 року), середина 1980-х років (становлення сучасного етапу розвитку української думки в рамках радянського дискурсу), після 1991 року (розвиток педагогіки і школи в Українській державі) [25, с. 65– 66].

І. Підласий у роботі «Закономірності навчання і підвищення якості знань учнів» (1981) писав, що «в дидактиці зафіксована велика кількість спостережень за зв'язками між факторами, явищами, процесами навчання. Проте серед цих спостережень, факторів, узагальнень, емпіричних висновків і нині ще важко відшукати закономірності» [20, с. 4].

Звідси, як зазначає І.Підласий, об'єктивно випливає потреба в ґрунтовній розробці проблеми закономірностей і законів навчання принаймні в трьох аспектах:

- 1) аналіз нагромаджених наукою матеріалів з метою виділення в них об'єктивних залежностей та взаємозв'язків;
- 2) пізнання та формулювання нових, досі невідомих істотних залежностей;
- 3) ґрунтовне оволодіння вчителями закономірними положеннями, способами раціоналізації практики [20, с. 4].

З моменту публікації І.Підласого пройшло вже більше 35 років, а проблеми, які він сформулював у 1981 році, ще й досі не вирішені. Крім того, до них додалися й нові. Зокрема, актуальними є проблеми обґрунтування зв'язків і залежностей між закономірностями, законами й системою дидактичних принципів та уточнення змісту таких понять, як «закономірності

навчання», «дидактичні закономірності», «закономірності процесу навчання» ті ін.

Мета статті - виявити на основі аналізу науково-педагогічної літератури зміст і структуру, підпорядкованість, ієрархію головних закономірностей навчання.

В даній науковій розвідці ми з'ясуємо сутність поняття «закономірність», «закономірності навчання» з точки зору філософії, лексикографії, педагогіки та дидактики; визначимо відмінність означених понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дидактичні закономірності, їх специфіку, кількість і практичну значущість досліджували як українські (А.Алексюк, В.Бондар, С.Гончаренко, С.Збандуто, Б.Коротяєв, М. Лебедев, В. Лозова, Н.Мойсеюк, В. Омеляненко, В. Онищук, В. Паламарчук, І. Підласий, В.Помагайба, Г.Троцько, М.Савін, О.Савченко, К. Ушинський, М. Фіцула, В. Ягупова та ін.), так і зарубіжні науковці (Ю. Бабанський, М. Данилов, А. Дістервег, А. Єсіпов, А. Загвязінський, Л. Занков, Г.Ібрагімов, Я. Коменський, І. Лернер, В. Оконь, П.Підкасітий, М. Скаткін, А. Хуторський та ін.).

Основний виклад

Нами було з'ясовано, що ще у 1962 році в Україні було проведено семінар з питань дидактичних досліджень, на якому завідувач відділу дидактики УНДІПу В.Помагайба наголосив, що найбільшим недоліком праць з дидактики є те, що в них недостатньо розкриваються закономірності навчального процесу й не враховуються ті процеси, які відбуваються у вищій нервовій діяльності дитини під час навчання (натомість беруться до уваги асоціації, які виникають під час пояснення різноманітних педагогічних та дидактичних процесів) [16, с. 95].

Проаналізуємо термін «закономірність навчання» та «закон навчання» у філософському, лексикографічному та власне дидактичному аспектах.

У філософії 60-х років ХХ ст. поняття «закономірності» тлумачиться як найбільш загальна наукова категорія. «Закономірність» трактується як факт наявності постійного необхідного взаємозв'язку і залежності між явищами, встановлений на основі дослідження. «Закон» – як окремий випадок закономірності або певна закономірність. Виявлення закономірності – це встановлення спільної для всієї маси явищ величини і очищення її від усього другорядного і несуттєвого [26, с. 149-152].

Сучасна філософія визначає закономірності як «відносно стабільні і регулярні взаємозв'язки між явищами і об'єктами реальності, що виявляються у процесі змін і розвитку» [17].

Лексикографічні джерела трактують «закономірність» як:

- «об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами, процесами, що впливає з їхньої внутрішньої природи, сутності» [24];
- «основне положення якої-небудь науки, закон, що відображає причинно-наслідкові зв'язки між явищами, характеризує перебіг певних процесів у природі або суспільстві» [3, с. 303].

У вітчизняній та зарубіжній педагогіці та дидактиці з 80-х років ХХ ст. «закономірності навчання» тлумачаться по-різному. Зазначимо, що до цього часу визначень досліджуваної категорії у вітчизняних навчальних посібниках та підручниках з «Педагогіки» не було. Проте їх перелік наводився (він буде проаналізований нами далі).

Так, у навчальному посібнику

«Педагогіка» М.Савіна (1980) «закономірності навчання» визначаються теоретичною основою для розуміння навчання. При цьому зауважується, що «вони не містять безпосередніх вказівок до практичних дій, але розкривши та обґрунтувавши закономірності, можна розробити найточніші, науково перевірені вказівки щодо організації навчання [22, с. 98-110]».

У 1981 році І.Підласий так визначив головні характеристики закономірностей та законів навчання:

1. Найбільш загальна наукова категорія – закономірність.

2. Закономірність ... потребує ... «наявності постійного і необхідного взаємозв'язку між явищами, але сам цей взаємозв'язок може бути й непізнаним до кінця. Інколи вважають, що закономірність – це не до кінця пізнаний закон, або що це закон, межі і форми прояву якого остаточно ще не встановлені».

3. «Закон – строго зафіксована закономірність».

4. «Закон – це загальне, суттєве, тобто стале, повторюване і необхідне в явищах об'єктивної дійсності. Закони науки – відображення об'єктивних процесів, які відбуваються в природі та суспільстві незалежно від волі людей» [20, с. 6].

На початку 80-х років такої ж думки дотримувалися й інші радянські науковці (І.Лернер, В.Краєвський). Тому з того часу у методології дидактики сформувалося два підходи до тлумачення поняття «закономірності навчання»:

1. Трактування закономірності навчання як більш широкої (ніж закон) категорії, тобто як визнання всезагальної упорядкованості природи і суспільства, в рамках якої треба виділяти закони – спеціальні, загальні та всезагальні.

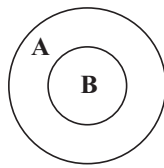

Схема 1

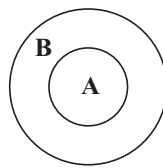

Схема 2

де А – закономірність навчання, В – закон навчання.

Малюнок 1

2. Закономірності навчання – це недостатньо точно пізнаний закон, як упорядкованість явищ, відносна сталість, стійкість факторів впливу, систематичність зв'язків між об'єктами. Тобто мова йде про упорядкування явищ навчання, що не досягнули рівня закону (І.Лернер 1980, 1982; В.Краєвський 1982).

По-суті, в даних підходах окреслилися родо-видові ознаки двох дидактичних понять «закономірностей навчання» та «законів навчання», які схематично можна зобразити за допомогою кругових схем, або діаграм Ейлера (малюнок 1).

У відношенні підпорядкування на схемі 1 перебувають закони навчання, оскільки вони формулюються на основі закономірностей: поняттєвий обсяг родового поняття «закономірності навчання» ширший і частково включає видове поняття «закон навчання». В схемі 2 ширшим виступає обсяг поняття «закон навчання».

У підручнику «Педагогіка», який був опублікований у 1986 р. за редакцією М.Ярмаченко, автори розділу 7 «Закономірності, принципи і правила навчання» А. Алексюк та В.Помагайба намагалися пояснити взаємозалежні зв'язки в системі «закони навчання – закономірності навчання – принципи навчання». Зауважимо, що визначень

самих понять автори не давали, але при цьому ними були зроблені важливі умовисновки:

1. Дидактичні закони і закономірності об'єктивно існують у реальному навчальному процесі.

2. Принципи дидактики несуть у собі фундаментальне значення законів, а педагогіка як наука піднімає той або інший закон навчання до рангу принципу.

3. «Закон навчання», «закономірність навчання» і «принцип» – однопорядкові явища, але не тотожні категорії [1, с. 138-139].

За доцільне вважаємо зауважити, що така позиція була обґрунтована ще В. Головановим у роботі «Законы в системе научного знания» (1970). До речі, його думку розділяють науковці і в ХХІ ст. (наприклад, В.Лозова та Г.Троцько в навчальному посібнику «Теоретичні основи виховання і навчання» [4, с.81-82; 15, с.221].

У наступні роки ряд як вітчизняних, так і російських науковців (Ю.Бабанський, С. Гончаренко, С.Кушнірук, В.Лозова, Г.Троцько Н.Мойсеюк, В.Ягупов та ін.) трактували закономірності навчання «як об'єктивно існуючий, необхідний, повторювальний зв'язок між явищами чи процесами, що існують у навчальному процесі та зумовлюють його ефектив-

ність» (1997) [5, с. 131; 12, с.100; 4, с.81-82 та ін.],

Дещо по-іншому підходить до трактування закономірностей навчання В. Бондар та визначає їх як «теоретичну основу існування явищ об'єктивної дійсності, регулювання ефективного перебігу певного процесу, практичної діяльності людини» [2, с. 132]. Крім того, він зазначає, що закономірність – це нижчий рівень узагальнення залежності, а закон, сформульований на базі цієї залежності, є вищим рівнем узагальнення. При цьому закони регулюють дію одного головного детермінуючого фактора, яким обмежується нормальне функціонування якогось явища, а закономірності виступають як сукупність детермінуючих факторів, постійна дія яких є необхідною, сталою й достатньою для одержання якісного результату [2, с. 132-140].

На основі проведеного аналізу поняття «*закономірність навчання*» визначаємо як об'єктивний і постійний зв'язок між явищами та поняттями дидактичної системи, їх компонентами, що відображає складну взаємозалежність між теорією й практикою, об'єктом (змістом навчання) й суб'єктами навчання (учителем та учнем).

Не менш важливою проблемою у контексті даного дослідження є уточнення системи закономірностей навчання в генезі її становлення та розвитку.

До 70-х років поняття «закономірність» у вітчизняній дидактиці використовувалася лише при розгляді загальних проблем навчання, про що свідчать дослідження та публікації вітчизняних педагогів та дидактів В.Помагайби, С.Збандуто, М. Лебедева та ін. [16; 9; 14].

Так, В.Помагайба виступаючи на «Науковому семінарі з питань дидак-

тичних досліджень» (1962) відзначив, що першою основною закономірністю слід вважати не просто асоціацію, не тимчасовий зв'язок, а єдність і боротьбу протилежностей між відображеним і відображуваним у корі головного мозку, між відомим і невідомим для учня. На основі цієї закономірності пояснення нового матеріалу призводить до стрибка у свідомості учнів, що завершує логічні взаємозв'язки в доведенні, розкритті нового поняття чи образу [16].

Слід зауважити, що В.Помагайба ототожнив психологічні особливості навчальної діяльності (тобто закономірності навчання) з закономірностями дидактики.

С.Збандуто, у свою чергу, власне закономірності навчання не виділяв (навчальний посібник «Педагогіка», 1965), але в Параграфі 1 «Суть процесу навчання» (Розділ 7 «Зміст освіти в загальноосвітній школі») окремим питанням розглянув «Закономірності ефективного засвоєння знань учнями». Науковцем було виділено такі закономірності пізнавальної діяльності учнів, що передбачають відповідність навчання законам пізнання: – відповідність навчання законам пізнання є *основною закономірністю навчального процесу*; – *якість засвоєння знань залежить від способу керування психічною діяльністю учнів у процесі навчання (закономірність дидактики)* [9, с.173-175].

С.Збандуто також відносив закономірності навчання до закономірностей процесу засвоєння, і зазначав, що за умови їх урахування у практичній діяльності вчителя, підвищиться якість навчання, його результативність та зросте педагогічна майстерність вчителя [9, с.175].

У 1969 р. М.Лебедев при розв'язанні проблеми закономірностей навчання

використав відомий методологічний прийом «від наслідку до причини»: коли є «принцип» (наслідок), то мусять бути й закономірності, з яких вони випливають (причина). Всього автором було визначено шість закономірностей навчання:

1. Визначальна роль цілей навчально-виховної діяльності, вікових особливостей учнів у розробці змісту, у доборі форм і методів навчання та виховання (принципи – цілеспрямованості навчання й виховання, доступності, посиленості та ін.).

2. Взаємозв'язок навчання, виховання і розвитку учнів (принцип виховуючого навчання).

3. Достатність і типовість фактичного матеріалу при формуванні узагальнень.

4. Єдність чуттєвого, логічного і практики (принципи – наочності, свідомості, зв'язку теорії з практикою).

5. Залежність ефективності навчального процесу від внутрішніх стимулів (мотивів) навчання (принцип активності).

6. Специфічність засвоєння знань, формування вмінь та навичок, зумовлена характером навчальних предметів та їх циклів (принцип предметності викладання навчального матеріалу та здійсненні міжпредметних та міжциклових зв'язків у викладанні) [14, с. 35-39].

У 1980 р. М.Савіним як закономірність навчання була обґрунтована ідея виховного та розвивального характеру навчання [22, с.98-100].

І. Лернер у монографії «Процесс обучения и его закономерности» закономірності навчання поділив на *два види*: а) ті, що відносяться до процесу навчання по суті, постійно виявляються, тобто мова йде про закони, що мають постійне місце в навчанні; б) закономірності, що виявляються залеж-

но від характеру діяльності вчителя та учнів і засобів навчання (в залежності від особливостей змісту освіти і методів, якими вони користуються). Вчений зауважив, що ці закономірності проявляються не завжди: їх прояв залежить від усвідомлення вчителем мети навчання і здатності використовувати відповідно до неї методи і засоби. До того ж друга група закономірностей обумовлена тим фактом, що педагогічний процес пов'язаний з цілеспрямованою та усвідомленою діяльністю двох взаємозв'язаних суб'єктів (вчителя та учнів) та з усім різноманіттям цілей навчання [13, с.61].

До закономірностей першої групи І.Лернер відніс такі:

1. Закон виховуючого навчання.

2. Навчання реалізується лише за умови цілеспрямованої взаємодії тих, хто навчає і хто навчається та об'єкта, що вивчається.

3. Навчання відбувається лише за активної діяльності учнів, що відповідає задуму і діяльності вчителя.

4. Процес навчання відбувається лише у відповідності (не подібності) мети учня і мети вчителя за умови, що діяльність викладача відповідає способу засвоєння програмового матеріалу.

5. Цілеспрямоване наuczіння індивіда тієї чи іншої діяльності досягається за умови включення його в цю діяльність.

6. Між метою навчання, змістом освіти і методами навчання існують постійні залежності: мета визначає зміст і методи, методи і зміст обумовлюють ступінь досягнення мети.

Наведемо також приклади закономірностей другої групи:

1. Поняття можуть бути засвоєні тільки у випадку цілеспрямовано організованої пізнавальної діяльності учнів щодо засвоєння співвідношення одних понять з іншими, виокремлен-

ня одних понять від інших.

2. Навички можуть бути сформовані, якщо вчитель організує відтворення усвідомлених операцій і дій, що лежать в основі навичок.

3. Міцність засвоєння усвідомленого змісту освіти тим більша, чим регулярніше організоване пряме і відстрочене повторення цього змісту і введення його в систему вже засвоєного раніше матеріалу та ін. [13].

Слід зазначити, що наведена у 1982 році І.Лернером та В.Краєвським класифікація закономірностей навчання (навчальний посібник «Дидактика средней школы» за ред. М.Скаткіна), повторює класифікацію І.Лернера, яку він репрезентував у монографії 1980 року [7; 13].

Значущою для нашого дослідження є класифікація закономірностей навчання, зроблена Ю.К. Бабанським на основі системно-структурного підходу [18]. Вчений об'єднав їх у чотири групи.

Перша група відображає закономірні зв'язки між процесом навчання та соціально-суспільними процесами і потребами; між процесом навчання і цілісним педагогічним процесом як єдністю процесів навчання, виховання і розвитку (розкриває дві закономірності навчання). *Друга група* відображає зв'язки між процесом навчання та умовами навчання. *Третя* - зв'язки між процесами викладання і навчання, а *четверта* - зв'язки між окремими компонентами самого процесу навчання (завданнями, змістом, методами, формами, результатами навчання) [18, с.156].

Вибудована у такий спосіб система закономірностей навчання, відповідно до вимог системно-структурного підходу відображала зовнішні і внутрішні зв'язки процесу навчання з одного боку, а з іншого - слугувала основою

для виведення принципів навчання і дозволяла, як зауважував Г.Ібрагімов, реалізувати головні функції дидактики того періоду (*науково-теоретичну та конструктивно-технічну*). Водночас мала вона й певні недоліки. Зокрема, одні й ті ж закономірні зв'язки були представлені у різних групах (наприклад, про обумовленість реальних навчальних можливостей учнів зовнішніми умовами йдеться у першій і четвертій групах) [10, с.23-24].

Простежимо подальший розвиток підходів до класифікації закономірностей навчання. У розрізі досліджуваної проблеми заслуговує на увагу об'єднання Ю.К.Бабанським закономірностей навчання і виховання у «закономірності цілісного педагогічного процесу» («Педагогіка», 1988).

На *загальні* (охоплюють своєю дією всю систему навчання) та *часткові* (*конкретні*) (дії розповсюджуються тільки на окремі компоненти системи навчального процесу) були поділені закономірності навчання І.П.Підласим («Педагогіка», 1999) [21].

Вчений виокремлює такі загальні закономірності навчального процесу:

- 1) **закономірності мети навчання**, які залежать від темпу і рівня розвитку суспільства, його можливостей, потреб, а також рівня розвитку педагогічної теорії і практики;
- 2) **закономірності змісту навчання** (формуються на основі загальної мети і цілей навчання, темпів соціального та науково-технічного процесу, індивідуально-вікових особливостей учнів, матеріально-технічної бази навчальних закладів);
- 3) **закономірності якості навчання**, пов'язані з попередньо досягнутими результатами, характером і обсягом навчального матеріалу, організаційно-педагогічною вза-

ємодією у системі «вчитель-учні»;

- 4) **закономірності управління навчанням** (визначаються інтенсивністю й зв'язками у системі навчання, віком й можливостями учнів, організацією навчального процесу);
- 5) **закономірності методів навчання** (залежать від знань і навичок педагогів, застосування методів, мети і змісту навчання, від віку й можливостей учнів, особливостей організації навчального процесу);
- 6) **закономірності стимулювання навчання** (залежать від внутрішніх і зовнішніх стимулів (мотивів) навчання) [21, с. 432-436].

До конкретних відносить такі закономірності навчання:

- 1) **дидактичні (змістово-процесуальні)**, які охоплюють результати навчання (залежать від тривалості, мети, методів, засобів навчання та професіоналізму вчителя), продуктивність засвоєння обсягу знань, умінь і навичок, що залежить від обсягу та складності навчального матеріалу;
- 2) **гносеологічні**, які визначають вплив розумового розвитку на отримання навчальної інформації, проблемність та інтенсивність навчання;
- 3) **психологічні** (залежать від індивідуальних психічних особливостей та процесів, які впливають на продуктивність навчання);
- 4) **управлінські** (визначаються якістю управлінських впливів);
- 5) **соціологічні** (зумовлені обсягом і інтенсивністю пізнавальних контактів, рівнем «інтелектуальності середовища», якістю спілкування вчителів і учнів);
- 6) **організаційні** (залежать від організації навчання, ставлення учнів до навчальної праці, працездатності

вчителя та учнів) [21, с. 432-436].

У цілому І. Підласий виділяє 22 загальні та 61 конкретну закономірність навчання [10].

Також науковцем досліджувані категорії були структуровані в такий послідовності: «закономірності навчання» - «закони» - «принципи навчання» - «правила» [21, 440-441].

Цікаві узагальнення щодо проблеми класифікації закономірностей навчання були зроблені П.Підкасистим та В.Вороновим після виходу в 1998 році 3-го видання навчального посібника «Педагогіка» (за ред.П.Підкасистого), який містив Розділ 7 «Принципи навчання» (параграф 7.1 «Принципи навчання як категорія дидактики», 7.2. «Закони і закономірності навчання»). Автори констатували, що, незважаючи на значну кількість законів і закономірностей, сформульованих у роботах з педагогіки та дидактики, вони не об'єднані в чітку систему, бо: а) деякі з них висловлюють не внутрішні, а зовнішні зв'язки процесу навчання; б) зв'язки носять не стійкий, а варіативний характер; в) відображають часом не функціонування і розвиток, а структуру педагогічного процесу [19, с.197].

Розкриваючи зміст понять, П.І. Підкасистий зазначає, що «закономірності навчання, які розглядаються як вираз дії законів у конкретних умовах, це об'єктивні, істотні, стійкі, повторювані зв'язки між складовими частинами, компонентами процесу навчання» [19, с.214]. Тобто закономірності навчання виражають дії законів у конкретних умовах. Відтак, закони діють завжди і скрізь, а закономірності - це їх вираження в конкретних умовах, тобто один і той же закон навчання буде проявлятися по-різному в залежності від конкретних умов, у яких протікає процес навчання. При цьому автор

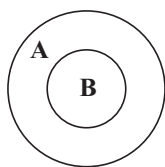

Схема 1

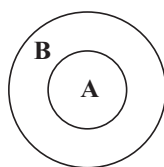

Схема 2

де А – закономірність навчання, В – закон навчання.

Малюнок 2

виділяє дві групи закономірностей навчання: зовнішні та внутрішні.

Зовнішні закономірності характеризують залежність навчання від суспільних процесів і умов: соціально-економічної, політичної ситуації, рівня культури, потреб суспільства в певному типі особистості і рівні освіти. *Внутрішні закономірності* процесу навчання відображають зв'язки між його компонентами: цілями, змістом, методами, засобами, формами. Таких, як зазначає П.І. Підкасистий, «встановлено досить багато, велика частина з них діє при створенні обов'язкових умов» [19, с.198-199].

Зауважимо, що П.Підкасистий запропонував іншу структурну підпорядкованість досліджуваних категорій: «закон» - «закономірність» - «принцип» - «правило» [19, с. 218].

Родо-видова залежність двох дидактичних понять «закономірності навчання» та «закони навчання», відповідно до підходів П.Підкасистого та І.Підласого, представлена на малюнку 2.

На схемі 1 (підхід І.Підласого) закони навчання підпорядковуються закономірностям, оскільки вони визначаються на їх основі, а схема 2 (підхід П.Підкасистого) відображає обернений зв'язок даних категорій.

Разом з тим, П.Підкасистому не

вдалося запропонувати чітку систему законів і закономірностей навчання (він виділяв зовнішні і внутрішні закономірності навчання, в той час, як за його ж визначенням закономірності навчання повинні виражати стійкі зв'язки між компонентами процесу навчання, тобто можуть бути тільки внутрішніми) [19, с.198-200].

Український дидакт В. Бондар у підручнику «Дидактика» (2005) формулює загальні закономірності процесу навчання на основі аналізу всіх видів зв'язків між компонентами дидактичної системи. Вчений цілком правомірно виділяє такі основні закономірності навчання:

1) ефективність процесу навчання залежить від умов, у яких він протікає (матеріальних, гігієнічних, морально-психологічних та естетичних);

2) у навчальному процесі взаємозв'язані всі його функції: освітня, пізнавальна, виховна і розвивальна;

3) ефективність і якість функціонування процесу навчання залежить від єдності дій усіх суб'єктів освіти;

4) завдання викладання й учіння впливають із загальних завдань освіти, зумовлених запитами особистості та потребами суспільства;

5) зміст освіти залежить від її завдань;

6) методи і засоби навчання зале-

жать від його змісту;

7) форми організації навчання залежать від завдань, змісту та методів [51, 138].

Крім того, В.Бондар слушно зазначає, що закони й закономірності навчання не містять в собі конкретних рекомендацій. Вони є теоретичною основою для розроблення принципів і способів дій вчителя в конкретних навчально-виховних ситуаціях [2, с.140].

Висновок. Дослідження закономірностей навчання є однією з найскладніших методологічних проблеми не лише дидактики, а й всієї педагогічної науки. Встановлення закономірностей

дозволяє розкрити сутність, найбільш загальне і стійке в дидактичних системах і процесах, проектувати шляхи вдосконалення педагогічної практики, здійснювати обґрунтоване управління пізнавальною діяльністю учнів тощо. Усі закономірності навчання можуть проявлятися у навчально-виховному процесі ЗНЗ, але вони здебільшого носять ймовірно-статистичний характер. Деякі з них функціонують завжди, незалежно від дій суб'єктів навчального процесу, а інші – проявляються як тенденції в статистичному ряді великої кількості випадків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексюк А.М., Помагайба В.І. Закономірності, принципи і правила навчання / А.М. Алексюк, В.І. Помагайба // Педагогіка [За ред. М.Ярмаченко]. – К.: Вища школа, С.138-160
2. Бондар В.І. Дидактика / В.І.Бондар. – К., Либідь, 2005. – 264 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
4. Голованов В.Н. Законы в системе научного знания / В.Н. Голованов. – М. –1970. – С.81-82
5. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 370 с.
6. Дидактика современной школы : Пособие для учителей / Б.С.Кобзарь, Г.Ф. Кумарин, Ю.А. Кусый и др. [Под ред. В.А.Онищука]. – К. : Радянська школа, 1987. – 351 с.
7. Дидактика средней школы / [Под ред. Скаткина М.Н.] – М.: Просвещение, 1982. – 319 с.
8. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України [головний ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
9. Збандуто С.Ф. Педагогіка : Навчальний посібник / С.Ф. Збандуто. – К. : В-во «Радянська школа», 1965. – 510 с.
10. Ибрагимов Г.И. Проблема закономерностей обучения в учебниках по педагогике / Г.И. Ибрагимов // Педагогика. – 2015. – №7. – С.24-34.
11. Коротяев Б.И. Педагогика как совокупность педагогических теорий : Учебное пособие / Б.И. Коротяев. –М. Просвещение, 1986. – 208 с.
12. Кушнірук С. А. Педагогіка. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів педуніверситетів / С. А Кушнірук. – К.: НПУ, 2011. – 472 с.
13. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности : монография / И. Я. Лернер. – М. : Знание, 1980. – 243 с.
14. Лебедев М. Деякі закономірності процесу навчання / М. Лебедев //Рад.шк. №6. – 1969. – С. 35-39.
15. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навчальний посібник / В.І.Лозова, Г.В. Троцько. – 2-е вид., випр.і доп. – Харків: ОВС, 2002. – 400 с.

16. Науковий семінар з питань дидактичних досліджень // Радянська школа – 1962. – №3. – С. 95.
17. Новый философский словарь [Электронный ресурс]: сетевой портал «Новый философский словарь». – Электрон. данные и текст. – Интернет. – Режим доступа: <http://filpedia.ru/273/>, свободный.
18. Педагогика : учебное пособие для студентов педвузов / Под ред. Ю.К.Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 608 с.
19. Педагогика : учебное пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / [Под ред. П.И.Пидкасистого]. – М.: Педагогическое общество России, 1998. – 640 с.
20. Подласий І.П. Закономірності навчання і підвищення якості знань учнів / І.П.Подласий. – К.: Товариство «Знання» УРСР. – 1981. – 48 с.
21. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс : Учебник для студентов педагогических вузов: В 2 кн. / И. П. Подласый. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1999. – Кн.1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
22. Савін М.В. Педагогіка : навчальний посібник / М.В. Савін. – К. : «Вища школа». – 314 с.
23. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник / О. Я. Савченко. – К. : Генеза, 1999. – 368 с.
24. Словник української мови: в 11 томах. – Том 3, 1972. – С. 157.
25. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
26. Философская энциклопедия / [Под ред. Ф.В.Константинова]. – Т.2. – М.: Советская энциклопедия, 1962. – С.149-152
27. Ягупов В. В. Педагогіка : Навчальний посібник / В. В. Ягупов. – К., 2002. – 560 с.

TRANSLITERATION OF REFERENCES:

1. Aleksiuk A.M., Pomahaiba V.I. Zakonomirnosti, pryntsypy i pravyla navchannia / A.M. Aleksiuk, V.I. Pomahaiba // Pedahohika [Za red. M.Iarmachenko]. – К.: Vyshcha shkola, S.138-160
2. Bondar V.I. Dydaktyka [pidruchnyk] / V.I.Bondar. – К., Lybid, 2005. – 264 s.
3. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / [uklad. i hol. red. V. T. Busel]. – К.; Irpin : VTF «Perun», 2001. – 1440 s.
4. Golovanov V.N. Zakony v sisteme nauchnogo znaniya / V.N. Golovanov. – М. –1970. – S.81-82
5. Honcharenko S.U. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk / S.U. Honcharenko. – К. : Lybid, 1997. – 370 s.
6. Didaktika sovremennoj shkoly : [Posobie dlya uchitelej / B.S.Kobzar', G.F. Kumarin, Yu.A. Kusyj i dr. [Pod red. V.A.Onishchuka]. – К. : Radyans'ka shkola, 1987. – 351 s.
7. Didaktika srednej shkoly : [uchebnoe posobie dlya studentov] / [pod red. M. N. Skatkina]. – М. : Prosveshchenie, 1982. – 319 s.
8. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / [uklad. i hol. red. V. T. Busel]. – К.; Irpin : VTF «Perun», 2001. – 1440 s.
9. Zbanduto S.F. Pedahohika : [Navchalnyi posibnyk] / S.F. Zbanduto. – К. : V-vo «Radianska shkola», 1965. – 510 s.
10. Ibragimov G.I. Problema zakonomernostej obucheniya v uchebnikah po pedagogike / G.I. Ibragimov // Pedagogika. – 2015. – №7. – S.24-34.
11. Korotyayev B.I. Pedagogika kak sovokupnost' pedagogicheskikh teoriy : [Uchebnoe posobie] / B.I. Korotyayev. –М. Prosveshchenie, 1986. – 208 s.
12. Kushniruk S. A. Pedahohika. Kurs lektzii. [Navchalnyi posibnyk dlia studentiv peduniversytetiv] / S. A Kushniruk. – К.: NPU, 2011. – 472 s.
13. Lerner I. Ya. Process obucheniya i ego zakonomernosti : monografiya / I. Ya. Lerner. – М. : Znanie, 1980. – 243 s.

14. Liebidiev M. *Deiaki zakonomirnosti protsesu navchannia* / M. Liebidiev // *Rad.shk.* №6. – 1969. – S. 35-39.
15. Lozova V.I., Trotsko H.V. *Teoretychni osnovy vykhovannia i navchannia: [Navchalnyi posibnyk]* / V.I.Lofova, H.V. Trotsko. – 2-e vyd., vyrp.i dop. – Kharkiv: OVS, 2002. – 400.
16. *Naukovyi seminar z pytan dydaktychnykh doslidzhen* // *Radianska shkola* – 1962. – №3. – S. 95.
17. *Novyj filosofskij slovar' [Elektronnyj resurs]: setevoy portal «Novyj filosofskij slovar'»*. – Elektron. dannye i tekst. – Internet. – Rezhim dostupa: [http: http://filpedia.ru/273/](http://filpedia.ru/273/), svobodnyj.
18. *Pedagogika : uchebnoe posobie dlya studentov pedvuzov* / Pod red. Yu.K.Babanskogo. – M.: Prosveshchenie, 1983. – 608 s.
19. *Pedagogika : uchebnoe posobie dlya studentov pedagogicheskikh vuzov i pedagogicheskikh kolledzhej* / [Pod red. P.I.Pidkasistogo]. – M.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii, 1998. – 640 s.
20. *Podlasyi I.P. Zakonomirnosti navchannia i pidvyshchennia yakosti znan uchniv* / I.P.Pidlasyi. – K.: Tovarystvo «Znannia» URSR. – 1981. – 48 s.
21. *Podlasyi I. P. Pedagogika. Novyj kurs : [Uchebnik dlya studentov pedagogicheskikh vuzov: V 2 kn.]* / I. P. Podlasyj. – M.: Gumanit.izd.centri VLADOS, 1999. – Kn.1: Obshchie osnovy. Process obucheniya. – 576 s.
22. *Savin M.V. Pedahohika : navchalnyi posibnyk* / M.V. Savin. – K. : «Vyshcha shkola». – 314 s.
23. *Savchenko O. Ya. Dydaktyka pochatkovoi shkoly : [pidruchnyk]* / O. Ya. Savchenko. – K. : Heneza, 1999. – 368 s.
24. *Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh.* – Tom 3, 1972. – S. 157.
25. *Sukhomlynska O.V. Istoryko-pedahohichni protses: novi pidkhody do zahalnykh problem* / O.V. Sukhomlynska. – K.: A.P.N., 2003. – 68 s.
26. *Filosophskaya enciklopediya* / [Pod red. F.V.Konstantinova]. – T.2 . – M.: Sovetskaya enciklopediya, 1962. – S.149-152.
27. *Yahupov V. V. Pedahohika : [Navchalnyi posibnyk]* / V.V. Yahupov. – K., 2002. – 560 s.

EDUCATION: STRUCTURAL AND CONTENT ANALYSIS OF CONCEPT

Kushniruk S.A.,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of Pedagogy,
National Pedagogical University by M.P. Drahomanov, Kyiv, Ukraine